

op i registret under »rigsråd«, får man fire henvisninger. De to af de fire artikler – »rigsembedsmænd« og »adel« – giver kun ret få oplysninger om rådet. Henvisningen til artiklen »valg« er en fejl, da det der omtalte rigsråd er det, der eksisterede 1855-63, og som ellers altid skrives med stort i opslagsværket – også registret. Tilbage bliver artiklen »statsstyre«. Her får man en meget kort præsentation af rådets politiske rolle og af deres størrelse under Christian IV. I betragtning af rigsrådets rolle i en meget lang fase af landets historie er omtalen meget nødtørftig – den er faktisk ikke stort længere end omtalen af 1800-tallets Rigsråd i artiklen valg. Man får ikke at vide, hvem der udpegede rigsrå-

derne, hvor længe de sad, eller hvilke politiske felter, de beskæftigede sig med. Rigsrådets dømmende funktion omtales ganske vist i artiklen »Kongens retterting«, men her mangler henvisningen i registret under »rigsråd«.

Det inkonsekvente stofvalg er værkets centrale svaghed. Det kunne formentlig have været undgået, hvis redaktionen havde haft et større panel at støtte sig til. På den anden side er det fuldkomne det godes værste fjende. Trods manglerne bør vi glæde os over det vi har fået: et nyt hjælpemiddel, der giver udmærket faktisk orientering og særdeles værdifuld kilde- og litteraturoversigt over de fleste felter af dansk kulturhistorie mellem 1400 og 1914.

Revolution og reform

– om Thorkild Kjærgaards disputats

Af Claus Bjørn

Det er en bemærkelsesværdig bog, Thorkild Kjærgaard har udsendt. *Den danske Revolution 1500-1800. En økohistorisk tolkning* adskiller sig markant fra det meste af den historieforskning, der publiceres i dagens Danmark – og lad det være sagt med det samme: på godt og ondt. Den har vakt debat, og den har været genstand for omtale og anmeldelser i dags- og fagpressen. Det har her været et gennemgående træk, at jo mere anmelderne/debattørerne havde beskæftiget sig med emnet, jo mere skepsis har man gennemgående givet udtryk for¹.

Den danske Revolution præsenterer sig som en syntese, som et samlet for-

søg på at give en konsistent forklaring på de forandringer, der fandt sted i Danmark i perioden fra 1500 til 1800. Det er det samlede perspektiv, »modellen« over for den dybtgående undersøgelse med, som Kjærgaard formulerer det, »snævre og stadig mere fragmenterede problemstillinger« (s. 13). Det er Kjærgaards tese, at Danmark fra 1600-tallet bevægede sig frem mod en økologisk katastrofe, der naturligvis først og fremmest kom til udtryk i landbrugets vanskeligheder og den truende udtømming af de naturlige ressourcer, først og fremmest af træ, men at denne katastrofe afvendes ved »en grøn revolution«, hvis hovedelementer han opsummerer s. 83:

»Ødelæggelsen og nedbrydningen af landet ved sandflugt, oversvømmelser og forsuring var standset med sandflugtsbekæmpelse, inddæmningsarbejder, dræningsanlæg og mergling. Borttæringen af jordens frugtbarhed ved rovdrift på kvælstofressourcerne var opført og erstattet af en gradvis opbygning af store nye reserver. Hvor der før kun var faretruende, nedadgående kurver var der nu bæredygtige opadgående kurver, og landbrugsproduktionen var større end nogensinde før i landets historie«.

Den økologiske krise i det »gamle« system har herhjemme intuitivt været foregrebet af Hugo Mathiessen i *Det gamle Land. Billede fra Tiden før Udskiiftningen*, 1942, og på mere landbrugsvidenskabelig basis af S. P. Jensen i *Agrarøkologi og landbrugsudvikling i det 18. og 19. århundrede* (Bol og By 1987, s. 82-136). Det ville have klædt, hvis Kjærgaard havde ydet disse to forfattere en beskeden reverens, inden han selv tog fat. For han bygger i mange sammenhænge ikke mindst på S. P. Jensens resultater. Men Kjærgaard er ingen generøs natur.

Måske oplever han ikke, at han skylder andre noget. Og hans fremstilling af det gamle danske samfunds økologiske krise er da også en pionerindsats i kraft af sit tidsperspektiv og totale sigte. Det er fremragende forskning, og det er fremragende fremstillet. Kjærgaard er en meget betydelig historieskriver, hvis sprog er tæt og ladet med udsagn. Her er ikke ligegyldige ophobninger af materiale, men en stadig fremlæggelse af byggesten til den konstruktion, han opfører. Hans bog er – minus bilag, noter og det øvrige apparat – på mindre end 250 sider. Men hvad står der ikke på disse halvtrediehundrede notespækkede sider. Man fristes til at citere Erik Henriichsens ord om Hørup: altid gærstof, aldrig fyldstof!

Kjærgaard skildrer overbevisende rovdriften på de naturlige ressourcer, de stadig mere tydelige krisetegn og de første bestræbelser på at »substituere« træ med jern og sten. Her yder Kjærgaard efter anmelderens opfattelse sit bedste, og selv om der hugges en hæl og klippes en tå, så »ståt« hans bygning. Man kan overraskes over, at Kjærgaard i sin behandling af vejnen ud i det økologiske uføre gennem 1600- og 1700-årene så at sige ikke vil tillægge klimaforandringer nogen vægt. Han passerer »den lille istid« med en henkastet bemærkning (s. 164), men synes i andre sammenhænge nærmest kun at have foragt til overs for klimaforklaringer (s. 71 og 171). Det skal medgives Kjærgaard, at vor viden om klimaets ændringer fra 1500 til 1800 er sparsomme. Men »den lille istid« er dog almindelig accepteret, og det er vel også nogenlunde sikkert, at klimaet sidst i 1700-tallet var usædvanlig fugtigt. Mens der i begyndelsen af 1800-tallet skete en mærkbar forbedring set fra landbrugets synspunkt.

Uforbeholden anerkendelse vil anmelderen også gerne lade hans Esther Boserup-inspirerede kapitler om arbejdsbyrder og social struktur (s. 135-161). Her evner Kjærgaard på et beskedent antal sider at beskrive og argumentere for samspillet mellem det øgede pres på de menneskelige ressourcer og så den stigende markering af klassedelingen i landbosamfundet. Det er lige til en antologi.

Men så begynder det at blive problematisk, når vi nærmer os den »grønne revolution«. Det vil sige – ingen kan eller har for så vidt været uenig med Kjærgaard i, at der omkring år 1800 også fandt en landbrugsrevolution sted i Danmark i lighed med, hvad der havde fundet sted eller fandt sted i det øvrige Europa. Næppe nogen vil i dag mene, at stavnsbåndets ophævelse 20. juni 1788

var det store skridt fremad, men man vil se de centrale faktorer som bestående både af landbrugstekniske og landboretlige ændringer – nogle fra oven, andre fra neden (for at citere Ole Feldbæk).

Det, der går galt, er, at Kjærsgaard er ude i flere ærinder. Han vil behandle den »grønne revolution«, jfr. citatet foran, men efterhånden som man læser hans bog, bliver det klart, at han er ude i et ideologisk opgør – ja, med hvad og hvem? Her spiller han ikke med åbne kort, selv om den nogenlunde kyndige læser nu ikke har særlig vanskeligt ved at gætte sig til dem. Han vil et opgør med »den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning« (s. 220). Her må vi bede om navne og værker i betragtning af den galde, Kjærsgaard udspyr. Han løber i sin bog tilsyneladende storm på enhver vurdering af landboreformkomplekset som havende nogen som helst positiv betydning – positiv betydning i den forstand, at det øvede indflydelse på den videre udvikling op gennem 1800-tallet og frem for alt positiv i den almindelige, dagligdags opfattelse af ordet. Her bliver Kjærsgaard senere i sin bog helt skinger i tonelejet.

Det er naturligvis legalt, hvis man føler trang til at vælte billedstøtterne. Over en bred front har der hersket en konsensus i bedømmelsen af udviklingen i det danske samfund fra landboreformernes tidsalder og frem til vore dage. Fra Allen over Edvard Holm og Holger Begtrup til Søren Mørch er vi egentlig ganske godt tilfredse med forløbet. Nogle har harmoniseret, og andre har set på konflikterne, men grundlæggende hersker der enighed. Og hvis Erik Arup var nået op til 1800-tallet, ville han at dømme efter de efterladte notater og Hørup-bogen ikke have været uenig heri.

Det begynder med landboreformerne, og derfor skal de manes i jorden som enten uden virkning eller direkte skade-

lige. Hvem føler ikke medfølelse med de lange skoleveje for de stakkels skolebørn (s. 222), hvor man jo dog ville fæstne sig mere ved, at de faktisk fik en skole at besøge. Men igen. Det er i orden at sige Roma midt i mod. Man skal blot, når det gælder en afhandling, der er indleveret til forsvar for den filosofiske doktorgrad, benytte sig af reelle argumenter og følge de almindelige krav til argumentation, kildebrug osv. Og det gør Kjærsgaard ikke. Han vil vælte billedstøtterne med ufine midler.

Man får umiddelbart sine forsigtige forbehold over for Kjærsgaards mange absolutte og vidtrækkende udsagn vakt, når man tager fat på at gå hans henvisninger efter i sømmene. Denne anmeldelses læsere vil umiddelbart kunne forstå, at forfatteren til disse linier fandt sig foranlediget til at slå efter, hvad der faktisk står i den tekst, der henvises til s. 223 note 14. Der står *ikke*, hvad Kjærsgaard påstår, der gør. Der står heller ikke hos Erland Porsmose, hvad Kjærsgaard postulerer s. 99 note 73. Uvilkaarligt bliver den forsigtige skepsis til en mere almen mistænksomhed.

Det er her indlysende, at der i en bog med så vidtspændende en problemstilling som Kjærsgaards vil være mange områder, der som han selv formulerer det til indledning behandles summarisk. At han for medicinens og naturvidenskabens område må holde sig til, hvad der foreligger af alment tilgængeligt oversigtsværker, kan ikke være en alvorlig indvending. Det er nu vilkårene, ligesom det vil være urimeligt at bebrejde f.eks. en mediciner, at man benytter en standardfremstilling af f.eks. Danmarks historie. Man kan også leve med, at træskibsbyggeriet i Danmark ifølge Kjærsgaard (s. 123 f.) ophører i tidsrummet 1845-55. Det er et argument i en mindre central sammenhæng, tendensen er da til stede, og vi skal måske ikke overvurdere Marstals og Troenses betydning.

Men det må være legalt at tage fat på Kjærgaards arbejds metode med hvad dertil hører, hvor han selv pladmæssigt og dispositionsmæssigt lægger vægten. Kjærgaard tillægger flere steder indførelsen af den domesticerede kløver (dvs. den dyrkede) den allerstørste vægt for transformationen fra den nedadgående linie til den opadgående, for nu at henvise til formuleringen hos Kjærgaard s. 83. På siden overfor hedder det eksplicit, at »uden domesticeret kløver havde denne kolossale produktionsstigning ikke været mulig«. S. 220 udnævnes kløverdyrkingen sammen med vandstandsregulering til »nøgleinnovationer«. Kjærgaard bringer (s. 269-336) et stort bilagsmateriale, der skal dokumentere forekomsten af domesticeret kløver – et kolossalt arbejde. Han har fået udarbejdet nogle kort over kløvens udbredelse henholdsvis 1775, 1785, 1795 og 1805, hvad der atter har krævet tid og kræfter (anmelderen taler her af egen erfaring), og vi får ydermere s. 75 at vide, at »I 1780erne og 1790erne blev kløvermarker, som dækkede 30-50 % af den dyrkede jord, rutine, og mange gik endnu højere op«. Det må unægtelig betegnes som en ny indsigt.

Kjærgaards resultat, således som han udtrykker det i ovenstående citat, frister til, at man tager fat på hans materiale, som han netop vier næsten 70 sider på at gøre tilgængeligt. Det tegner det billede, der er velkendt fra den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning. Fra omkring 1770 vinder kløveren efterhånden indpas i det østlige Danmark, først og fremmest på hovedgårdsmarkerne i forbindelse med omlægning til koppelbrug, derefter og langsommere i bondelandbruget i takt med udskiftning og indhegning, idet dog særlig det sydlige og vestlige Fyn er kendetegnet ved tidlig og meget udbredt kløverdyrking blandt bønder og husmænd. Det er et stort søgearbejde, Kjærgaard har foreta-

get, og de mange sidr referencer fra Landhusholdningsselskabets præmieprotokoller, fra indtæretningerne til Rentekammeret om agerdyrkingens fremskridt, fra hovrortegnelser i godsarkiver og naturligvis fra den trykte litteratur (Begtrups *Agerdyrkingens Tilstand*). Det uddyber og nuancerer, men det ændrer ikke.

Går man nu til Kjærgaards fire kort over kløverdyrkingen; udbredelse fra henholdsvis 1775, 1785, 1795 og 1805, så viser de en smuk forøgelse af den grønne farve. Kløveren vinder udbredelse og dyrkes i 1805 så at sige overalt på Fyn, mange steder på de østlige øer og endelig spredt i det østlige Jylland. Igen bekræfter det vellendte indsigter. Og dog. Kjærgaards søgne bliver grønne, når han har efterretning om én landbruger, det være sig godsejer, gårdmand eller som i Sørup ved Svendborg husmanden Knud Holm, der sår kløver i 1775. Ville det ikke have været mere »dækkende« med en prik?

Lad nu Sørup passere, for her er der i følgende år flere bønder, der dyrker kløver, og vi er som bekendt på Sydfyn, så det gjorde de utvivlsomt også i 1785, 1795 og 1805. Men nu Snoldelev mellem Roskilde og Køge. Her får selvejer Jacob Boserup sin jord for sig selv, inddeler den i fem marker, der drives som 10 og her en enghave til hø- og kløveravl. Det har vi fra ham selv i begyndelsen af 1785, så Snoldelev får den grønne farve for 1785, hvad der må accepteres. Men blev selvejer Boserup nu også ved? Farven er der også 1795 og 1805.

Det forekommer unægtelig, at en mere reel metodisk overblik af bilagsmaterialets data ville have gjort Danmark lidt mindre grønt lidt senere.

Går man videre til det materiale, Kjærgaard bygger på, så øges ubehaget ved Kjærgaards fremgangsmåde. G. O. Begtrup vier i sit værk om *Agerdyrkingens Tilstand*, i de to biler om Sjælland

et kapitel om kløverdyrkingen. Han opsummerer situationen omkring år 1800 således, at man dyrker kløver overalt på herregårdene, hos bønderne er den i visse egne almindelig, især hvor den holstenske drift (dvs. kobbelbruget) er indført. Derimod kniber det, hvor bønderne er fattige eller for kort tid siden er blevet udskiftede. V. A. Hansen, rentekammerdeputeret og C. D. F. Reventlows nære medarbejder udsendte i 1790 en beretning om de nordsjællandske reformer på krongodserne. Han nævner, at »den lille landbokommission«, der forestod arbejdet, opmuntrede til udbredelsen af kløverdyrking og også havde opnået gode resultater. Og Hansen omtaler bønder, der dyrkede kløver, og fortsætter så i et nyt afsnit med at konstatere, at hvad der hidindtil især hindrer avl af kløver og andre sådanne nyttige planter blandt bønderne, er mangel på den fornødne fuldkomne fred. Man opgav fortsat »ævret«, sløjfede hegnene om efteråret og lod dyrene græsse på markerne uden hensyntagen til de enkeltes lodder.

Disse to tekster er her omtalt, for de er velkendte og indgår i den dominerende opfattelse i dansk historieskrivning, i det mindste når det gælder kløverens indførelse. De er også nævnt her mere indgående, fordi Kjærgaard må have læst dem. For han henter hos V. A. Hansen på *samme side* navnet på den kløverdyrkende bonde i Herlev (Kjærgaard s. 293 f.), og hos Begtrup har han fra den *overfor stående side* i samme opslag fået en del bønder, der havde kløver i deres sædskifte (Kjærgaard s. 315 ff.).

Nu kan der jo altid smutte nogle linier under læsningen, og Kjærgaard har været et stort stof igennem. Men ubehaget ved Kjærgaards metode øges om muligt endnu en tak, når man slår efter i H. J. C. Høeghs klassiske *Anviisning til et velindrettet Jordbrug for Gaardmænd*

og *Huusmænd paa Landet, som have faaet deres Jorder udskiftede af Fællesskab* fra 1795. Pastor Høegh er en ivrig fortaler for kløveren, og i et opsummerende afsnit om kløverens udbredelse og undergørende virkninger bringer Kjærgaard følgende citat fra Gentoftepræstens vejledning:

»det nærmer sig aarlig dertil, at en Bonde ... kan ej undgaae, at det bliver ham til Vanære, naar han ej saar Klever« (Kjærgaard s. 81).

I H. J. C. Høeghs bog hedder det s. 119 (kursiveringen min):

»det nærmer sig aarlig dertil, at en Bonde, som har sin Jord for sig selv, kan ej undgaae, at det bliver ham til Vanære, naar han ej saar Klever«.

Det er få ord, der mangler i Kjærgaards citat fra Høegh, og de burde egentlig også kunne udelades, for Høegh beskæftiger sig jo, jævnfør sin bogs titel, med tilstanden *efter udskiftningen*. Men hvorfor denne udeladelse?

Fordi Kjærgaard her for enhver pris skal have dølget, at landboreformerne og i dette tilfælde udskiftningen kunne have gavnlige følger for udbredelsen af hans vidundermiddel – den domesticerede kløver. Og den så forægtelige dominerende opfattelse, der tumler rundt i uvidenhedens mørke, er vel netop – hvis man skal prøve at trække en linie gennem de aktuelle synspunkter – tilbøjelig til at lægge vægten på udskiftningen mere end nogen anden enkeltfaktor. Og gør det, fordi udskiftningen (med hegning og markfred) netop muliggjorde udbredelsen af Kjærgaards så højt berømmede domesticerede kløver på de 90 % af landbrugsjorden, der dyrkedes af bønderne. Han vil ikke læse, hvad V. A. Hansen og Begtrup mener om betingelserne for kløverens udbredelse, og de var nu ret tæt på datidens virkelighed, og han vil ikke have, at vi andre skal læse, hvad pastor Høegh mener om den samme sag.

Om kløverens udbredelse i 1780'erne og 1790'erne endelig blot en kilde. Manden var muligvis en krukke, men han havde som øverste chef for Rentekammeret landbruget under sig. Og reformer på dette område optog han en hel del. Han fik på et tidligt tidspunkt gennemført en opstramning af indberetningsrutinerne fra underordnede myndigheder og godsejere, så beretninger om fremskridt i landbruget indkom hyppigere og mere ensartet. Det har bl.a. Kjærgaard haft stor glæde af, da han netop har hentet mange af sine informationer vedrørende kløverens dyrkning fra dette materiale i Rentekammeret. Den pågældende var også som godsejer hjemme på Lolland ihærdig for at fremme bøndernes dyrkning af kløver. Intet ville have været mere efter hans hoved end kløvermarker i stort tal allerede i 1780'erne.

Men 15. august 1788 holdt han en tale i Frederiksborg Slotsgård, hvor han oprullede sine visioner om et fremtidigt dansk kulturlandskab, hvor blandt andre ting kløvermarker som nu ikke længere var en sjældenhed.

C. D. Reventlow havde således svært ved i 1788 at få øje på Kjærgaards 30 til 50 % kløvermarker. Men han kan naturligvis have taget lige så meget fejl her, som hans politik var fejlslagen – ifølge Kjærgaard.

Der er gjort en del ud af arbejdsmetode og dokumentation på dette punkt. Men det må som sagt være fair over for forfatteren at sætte ind, hvor han selv lægger så stor vægt og fremlægger så stort et materiale.

Det gælder i øvrigt for Kjærgaards bestræbelser, at al innovation, fremgang i landbruget og økonomisk og social opgang skal presses så langt tilbage i 1700-tallet, som det på nogen måde er muligt. Eller rettere sagt – så langt tilbage før de forbaskede reformer, at det savner al rimelighed. I det på mange

måder glimrende afsnit om arbejdsbyrderne (se foran s. 738) er Kjærgaard fremme med en række udsagn fra 1700-tallet om forholdsvis velstand i bondehjem, læsekyndighed m.m. Nu er der vel almindelig enighed om, at »Jeppe på Bjerget« ikke har gældighed for den danske bondebefolkning århundredet igennem og i alle egne af landet. Men efter at Kjærgaard har fået vist, at ikke alt var gråt i gråt, når han lynhurtigt frem til at afsætte store dele af den danske teimport i danske bondehjem og til, at »årene efter 1740, endskønt de ofte er betegnet som bondens trængselstid, var gunstige for landets ca. 60.000 fæstegårdsmænd« (s. 156).

Ligesom det er tilfældet med kløveren, så kan man slå efter i Kjærgaards egne henvisninger og konstatere, at testrømmen mangler dokumentation, og udsagnene i øvrigt overvejende peger på *den sidste del* af 1700-tallet.

Fra de således aflivede landboreformer tager Kjærgaard fat på samspillet mellem den økologiske revolution og sygdomspanoramaet, dvs. de udbredte folkesygdommes aftagen og vækst. Det er et tema, der er i stærk vækst i udlandet og så småt herhjemme, og får Kjærgaard om ikke sagt det sidste, så får han her sagt nogle af de første og – som altid i fremstillingen – slående ord. Igen er Kjærgaard imidlertid tilbøjelig til at vende udviklingen rigeligt langt tilbage.

I afsnittet »Magt« (s. 179-218) følger Kjærgaard den linie, som Hans Jensen formulerede i »Dansk Jordpolitik« fra 1936, at landboreformerne var det (borgerlige) bureaukratis sejr over godsejerstyret. Det er igen den særlige Kjærgaard'ske blanding af slående indsigter og ikke altid lige tilstedelig brug af de foreliggende informationer. Hvad der imidlertid især slår læseren her, er Kjærgaards overordnede betragtninger på udviklingen *fra* engang i 1700-tallet. Hans Jensen betragtede sit bureaukratis

sejr, bl.a. med de såkaldte Colbjørnsen'ske forordninger som et første skridt i opbygningen af det moderne Danmark, som han vel betragtede så nogenlunde positivt. Ifølge Kjærgaard er det gået helt af h. til:

»Fra små selvstyrende republikker med direkte adgang til den europæiske verden via det netværk af hundreder af lokale kulturcentre, som den gamle, kosmopolitiske elite havde spændt ud over landet, var lokalsamfundene reduceret til isolerede ravnekroge, drevet som forvaltningsenheder under en jalous og smålig centralmagts tætte kontrol« (s. 203).

Der er saft og kraft i formuleringerne – men skal man le eller græde?

I det hele taget kan Kjærgaard ikke se noget positivt ved udviklingen (i dansk landbrug) efter de så urimeligt opreklamerede landboreformer, der s. 223 udnævnes til »en møllesten om halsen på det danske samfund i 200 år«. Det er på sin vis befriende, at man her endelig får frem, hvad der er Kjærgaards »ledende eller forklarende tanke«, for nu at vende sig til det A. D. Jørgensen-citat, der pryder kolofonen. Det er jo nok gået op for læserne undervejs, hvor det snerpede hen. Men det skal altså være det meste af bogen, før han selv formulerer den. Det er naturligvis en tese, der har vasket sig. Men det er desværre ikke en tese, forfatteren har evnet at forsvare med synderligt held eller dygtighed.

Der er noget dybt tragisk over *Den grønne revolution 1500-1800*. Kjærgaard er en historiker, der har ydet det fremragende. Hans udgave af Revent-

lows hoveribetænkning fra 1788 er mønstergyldig, og hans artikel om »gårdmandslinien« har allerede status som ny-klassiker. Kjærgaard er internationalt orienteret, belæst ud over danske historikers normale horisont og i besiddelse af en fremragende evne til at lade sin fremstilling skride tæt og argumenterede frem med sans for det væsentlige. Bogens apparat af henvisninger, litteraturfortegnelse og registre er forbilledlige. Vi har længe trængt til bogen om den danske landbrugsrevolution til nuancering og supplement til de adskillige bidrag om de danske landboreformer. Det har bl.a. Erik Helmer Pedersen efterlyst ved flere lejligheder. Og et langt stykke ind i *Den grønne revolution* tror man, at det er den, Kjærgaard giver os. Men det bliver altså til det nærmest sygeligt virkende opgør med »den dominerende opfattelse« i dansk historieskrivning. Og her svigter Kjærgaard – således som det er vist foran – kun alt for meget, når man går ham efter i noter og bilag.

Så indtil videre vil det nok fortsat være mest givende at se den grønne revolution i Danmark – forandringen af den nedadgående linie til en opadgående som resultat af et kompleks af årsager, hvor der vil være god mening i at se udskiftningen som en af de mest afgørende. Bl.a. fordi den muliggjorde, at nye afgrøder, som f.eks. den domesticerede kløver, kunne vinde den store udbredelse.

1. Se Fortid og Nutid 1992 s. 16 ff., Historisk tidsskrift 92 s. 97 ff., Tidsskrift for Landøkonomi 92 s. 80 ff.